УДК

М.З. Вәлиева

XVII–XVIII ГАСЫР ИСКЕТАТАР ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ТОТРЫКЛЫ СҮЗТЕЗМӘЛӘР

Статья посвящена изучению фразеологизмов в старотатарских письменных источниках XVII–XVIII веков. В работе выявлены и описаны основные функции устойчивых словосочетаний. Исследование показывает, что в текстах старотатарских письменных источников преобладают фразеологизмы, выполняющие экспрессивно-описательную функцию, для создания образности, выразительности и заостренности мысли.
Ключевые слова: старотатарский письменный литературный язык, лексика, стилистика, устойчивые словосочетания, фразеологизмы.

The article is devoted to the study of phraseological units in the Old Tatar written sources of the 17th–18th centuries. The work identifies and describes the main functions of stable phrases. The study shows that phraseological units that perform an expressive-descriptive function to create imagery, expressiveness and sharpness of thought prevail in the texts of Old Tatar written sources.
Keywords: Old Tatar written literary language, vocabulary, stylistics, set phrases, phraseological units.

Тотрыклы сүзтезмәләр, ягъни фразелогик берәмлекләр әдәби әсәрләрдә, шул исәптән язма истәлекләрдә халык авыз иҗаты белән тыгыз бәйләнештә торган сурәтләү чарасы булуы белән кыйммәтле. Татар телендә фразеологизмнарны өйрәнү, төрләрен билгеләү, туплау, төркемләү мәсьәләләре, аларга хас семантик һәм грамматик үзенчәлекләр һ. б. Ш.А. Рамазанов [1954], Г.Х. Әхәтов [1979], Г.Х. Ахунҗанов [1972], С.Ш. Поварисов [1982], Ф.С. Сафиуллина [1999] хезмәтләрендә, «Татар теле лексикологиясе» академик басмасында яктыртыла. Татар тел белемендә фразеология сүзенең ике мәгънәдә йөрүе искәртелә: 1) телнең тотрыклы сүзләр җыелмасы; 2) тотрыклы сүзтезмәләрне өйрәнә торган тел белеме тармагы [Татар теле лексикологиясе, 2015, б. 197]. Мәгълүм булганча, фразеологизм – күчерелмә мәгънәле, семантик структур яктан бөтен, образлылык, сурәтлелек, экспрессивлык билгеләренә ия булган, сөйләмгә әзер килеш килеп кергән тотрыклы сүзтезмә [шунда ук, б. 201]. Тотрыклы сүзтезмәләрдә халыкның зирәклеге, гасырлар дәвамында туплаган тәҗрибә белән бергә язучының дөньяга карашы, телнең нәфислеген нечкә тоемлавы бергә үрелеп бара. Әсәр тукымасына килеп кергән фразеологик әйтелмә төрле максаттан чыгып кулланыла. Галимнәр фразеологик әйтелмәләрнең берничә стилистик функциясен аерып күрсәтә. Д.Э. Розенталь тарафыннан, мәсәлән,

фразеологизмнарның төп функцияләренең берсе булып атау ягъни номинатив функция китерелә. Фразеологик әйтелмә ярдәмендә әдәби әсәрдә, сөйләмдә лирик геройны, персонажны аерып күрсәтергә, аның теге яки бу сыйфатларын атау аша, геройга бәя бирелергә мөмкин. Икенче төп вазифасы дигәндә, экспрессив-стилистик функция башкаруы күздә тотыла [Розенталь, 2019, с. 60–62]. Фразеологизмнарның кулланылышын өйрәнгән А.М. Мелерович исә фразеологик әйтелмәләрнең төп вазифаларыннан «характерлаучы функция» (характеризующая функция), «экспрессив-тасвирлама функция» (экспрессивно-описательная функция) дигән төрләрен аерып күрсәтә. Беренчесе геройга бәя бирү, теге яки бу сыйфатын аерып күрсәтүне күздә тотса, икенчесе өстәмә экспрессивлыкны, коннотативлыкны үз эченә ала, вакыйга, хис-кичерешләрне эмоциональ тасвирлау белән бәйле [Мелерович, 2011].

Фәнни хезмәтләрдән күренгәнчә, тотрыклы сүзтезмәләр аерым категория буларак шактый җентекле тикшерелгән. Әмма аларның язма истәлекләрдә кулланылыш үзенчәлекләре бүгенге көндә өйрәнүне таләп итә торган актуаль күренеш булып тора. Бу җәһәттән, Мәүла Колый хикмәтләре, билгесез автор тарафыннан язылган «Дәфтәре Чыңгызнамә», Мөслиминең «Тәварихы Болгария», фарсы теленнән тәрҗемә ителгән «Мәҗмүгъ әл-хикәят» һ. б. кебек XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә кулланылган башка төр ономастик һәм лексик берәмлекләрне тикшерү белән бергә [Валиева, 2017; 2022], аларда фразеологизмнарның кулланылыш үзенчәлекләренә дә анализ ясау зур әһәмияткә ия. Шуларны күздә тотып, әлеге язмада тотрыклы сүзтезмәләрнең XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендәге кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнүне максат итеп куябыз.

Халык зирәклеген, борынгы тел үзенчәлекләрен гасырдан гасырга күчереп саклап килә торган тотрыклы сүзтезмәләр XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә, башлыча, түбәндәге функцияләрне башкара:

1. Лирик геройга, персонажга бәя бирү, аны атау, характерын ачу функциясен үти торган фразеологизмнар. Бу төр фразеологизмнар кешенең теге яки бу гадәтенә ишарә итү, берәр әчке сыйфатын тасвирлау аша лирик геройның холык-фигылен күрсәтә. Мәсәлән, түбәндәге мисалда *күзе малга туймас* фразеологик берәмлеге тискәре геройның әчке сыйфатларын образлы итеп тасвирлау максатыннан килә: *Син хан углы дүгелсең, йортка лайык дүгелсең, дийәрләр, үз хәлен белмәсләр,* ***күзе малга туймаслар*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Уңай сыйфатлары өчен якын күрү, ул кешене артыгы белән олылау-кадерләү «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә *күзе өстендә каш* фразеологизмы аша җиткерелә: *Андин соң Чыңгыз хан бу бикләрне* ***күзе өстендә кашы*** *тик күрер ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 81].

Укучының игътибарын лирик геройның тискәре якларына, мәсәлән, кешегә файда китерердәй, игелек кылырдай һөнәр-шөгыль

эшли белмәвенә кул мәгънәсендәге иске татар сүзе *әл* катнашында ясалган *әлдән / әлемдән килми* фразеологик берәмлеге ишарә итә: *Кушамат атымдыр минем – Мәндан, / Изге* ***эш килмәде бер әлемдән*** [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 168].

2. Экспрессив-тасвирлама функция башкара торган фразеологик әйтелмәләр. Тотрыклы сүзтезмәләрнең әлеге функциясе язма истәлекләрнең стилен эмоциональ яктан яңа төсмерләргә баетуы, сүзнең коннотатив мөмкинлекләрен тагын да көчәйтеп күрсәтә алуы белән аерылып тора. Иске татар язма истәлекләреннән тупланган фактик материал нигезендә, экспрессив-тасвирлама функциянең берничә тармагын аерып күрсәтергә кирәк:

1) лирик геройның эмоциональ халәтен тасвирлау функциясен башкара торган фразеологизмнар. XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә бу төр фразеологизмнар шактый киң кулланыла, биредә сөю-ярату, кайгы-хәсрәт, борчу, шатлык-сөенеч хисләре кичерү һ. б. хис-кичерешләрне тасвирлау белән бәйле әйтелмәләр күздә тотыла. Тезмә әсәрләрдә дә, чәчмә әсәрләрдә дә геройның эчке кичерешләре, теге яки вакыт аралыгында булган күңел халәте фразеологизмнар ярдәмендә образлы яктыртыла. Чәчмә әсәрләрдә, мәсәлән, фразеологик берәмлекләр лирик геройның хисләрен, гашыйк булу, сөю-ярату кебек кичерешләрне тасвирлау барышында киң кулланыла. Суфи шагыйрьләр, эчке кичерешләрне тагын да тирәнрәк, хис-тойгыны көчлерәк бирү өчен, әсәр тукымасына *күңел, бәгырь* кебек лексик берәмлекләр катнашында ясалган фразеологик берәмлекләрне кертеп җибәрә. Түбәндәге мисалларда *күңел азу, күңел төшү* кебек фразеологизмнары лирик геройның гашыйк булуын, кызга күзе төшүен җиткерә: *Йөзе гөлдин тазадыр, / Кашына каләм йазадыр, / Кашыкүзе күмелсен, / Күрсәм,* ***күңелем азадыр*** [Габдессәлам, 2006, б. 46]. ***Күңелем төште*** *үзеңә, / Күңгер-кара күзеңә* [Габдессәлам, 2006, б. 47]. Шулай ук *йөрәк яну, бәгырь яну* кебек фразеологик берәмлекләр дә лирик геройның кайнар хисләрен эмоциональ һәм образлы итеп җиткерә: ***Йөрәккәйем йанадыр,*** */ Кермәйсең лә сүземә* [Габдессәлам, 2006, б. 47]. *Сәне күрми торыр улса, /* ***Бәгърем*** *ут кеби* ***йанар*** [Габдессәлам, 2006, б. 59]. Шулай ук арада хәзерге татар әдәби телендә *бәгырем парә-парә килә* кебек фразеологик берәмлекнең башка вариантын очратырга мөмкин: ***Бәгъреме парә кыладыр*** */ Ул висалең кичәсе* [Габдессәлам, 2006, б. 54].

Гомумән, иске татар язма истәлекләре стилендә *күңел* белән бәйле фразеологик берәмлекләрнең күп булуын искәртергә кирәк. Авторларның әсәрне күңел аша үткәреп иҗат итүе, лирик геройның яки персонажның вакыйгаларны күңеле белән кабул итүе, күңелендә кайнаган хисләрен җиткерүе – болар барысы да халык телендә бүген дә актив кулланылышта булган *күңел тулу, күңел калдырмау, күңел ачылу, күңел эрү* һ. б. фразелогизмнары ярдәмендә зур осталык белән җиткерелә: *Остазым бу җиһанны фани белде, / Әүлияләр гыйшкы белә* ***күңле тулды*** [Мәүла Колый, 2001, б. 16]. *Әмма* ***күңелемне кал-***

дырмасаң *ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70]. *Кил, имде, әй, Бүртә Кучин, минем катыг* ***күңелемне калдырмагыл****, үзеңне миндин аермагыл, – тиде.* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 77]. *Бу тол калган җиңгәбез агамыз үлгәнгә кайгырадыр, аңа уйынга алып барамыз,* ***күңеле ачылсын*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 72]. *Андин соң Чыңгыз ханның* ***күңеле эреде,*** *икәүесе бер-беринә кабул булыб хәләл җефет булдылар* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 78].

Чәчмә әсәрләрдә лирик геройның яисә персонажның хис-кичерешләрен җиткерүдә дә фразеологизмнар кулланыла. Бу очракта сөенү, шатлану мәгънәсендәге *күңел табу*, борчылу, сагышлануны аңлата торган *күңеле йаман булу* кебек бүгенге әдәби телдә сирәк кулланыла торган фразеологик берәмлекләрне дә очратырга мөмкин: *Андин соң ул кичә чадыр корып йаттылар,* ***күңелләрен тапдылар*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70]. *Ул ике углы тугандин соң Гыйләмалик Күрекленең* ***күңеле йаман булды*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Суфи шагыйрьләрнең сөйгән ярлары өчен йөрәкләре генә янып калмый, алар җаннарын да бирергә әзер. Шагыйрьнең әлеге хис-кичерешләре бүгенге көндә дә халык авыз иҗаты әсәрләрендә киң кулланыла торган *җаным фида кылу* гыйбарәсе ярдәмендә бирелә: *Җаным* ***фида кылырмын*** / Бер кәлимә сүзеңә [Габдессәлам, 2006, б. 46]. *Җаным* ***фида кылырым*** / Коңгырт кара күзеңә [Габдессәлам, 2006, б. 50]. Гаҗәпләнү, соклану кебек хис-тойгыларны исә *таңга калу, хәйран калу* фразеологизмнары ача: *Анлар бу эшне күреб* ***таңга калдылар*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 74]. *Хәзрәте Аксак Тимер бу кырмысканың бу эшигә* ***хәйран калыб*** *караб торыр ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82].

Шулай ук эмоциональ-экспрессив функция башкара торган фразеологизмнар арасында кешегә кайгы-хәсрәт килүне, лирик геройның борчулы уйларын җиткерә торган *яшь түгү, сагыш төшү, хәсрәт уты йагу, каты хәсрәт ору, башыма бәла килү,* кебек гыйбарәләрне очратырга мөмкин. Бу төр фразеологизмнарның иске татар язма истәлекләрендә дә урын алуы авторларның телне тирән тоемлап, аның эчке мөмкинлекләреннән киң файдаланулары хакында сөйли: *Бу мискин, Мәүла Колый,* ***яшьләр түксен,*** / *Иман әйтеп, тәгать кылып, гомер кичсен* [Мәүла Колый, 2001, б. 23]. ***Сагыш төште*** *күңлем эчрә, тыңла, дустлар, / Тыңласагыз, разын сезгә ачарбыз, аһ* [Мәүла Колый, 2001, б. 34]. *Айырылубән китәр улдым, / Сезне күрмәк кандулә! /* ***Хәсрәт уты йакты*** бәне, / Канда безә шат ула [Габдессәлам, 2006, б. 70]. *Каты* ***хәсрәт орды*** *безә / Фиркать улмак бигөман* [Габдессәлам, 2006, б. 53]. ***Башымга күп бәла килсә,*** */ Хишем-ишем күңел өзсә, / Ушал дәмдә күңел өзмәз / Вәфалыдин җөда булдым* [Утыз Имәни, 1986, б. 33].

Герой-персонажның психологик халәтен генә түгел, ә тормыш тәҗрибәсен тасвирлау өчен дә фразеологик әйтелмәләр җәлеп ителә: *Сәнин* ***башындин күб эшләр кичсә*** *кирәкдер* [Мөслими, 1999, б. 36].

Башындин үткән эшләрне *вә галимләр исемләрене языб, Мир Тимер хәзрәтенең алдына салды* [Мөслими, 1999, б. 42].

Әмма нинди генә авыр шартларда да, авыр сынауларда да суфи шагыйрьләрнең лирик герое үзенең кешелек сыйфатларын, сабырлыгын саклап калырга, тормыш төбеннән күтәрелергә тиеш. Мондый мизгелләрдә аңа Аллаһка ышану ярдәм итә. Лирик геройның күңелендәге әнә шундый психолик катламнарны, эмоциональ халәтен тасвирлауда шигъри текстка *өмид өзми* фразеологизмы килеп керә: *Бозык эшә тел вә дилең түзми, / Ходаның рәхмәтендин* ***өмид өзми*** [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 135].

Габдерәхим Утыз Имәни иҗатында өметсезлеккә бирелмәү кебек хисләр еш кына *күңел өзмәү* фразеологизмы ярдәмендә сурәтләнә: *Башымдин куб* ***бәла килсә,*** */ Хишем-ишем* ***күңел өзсә,*** */ Ушал дәмдә* ***күңел өзмәз*** */ Вәфаламдин җөда булдым* [Утыз Имәни, 1986, б. 33].

Персонажның яисә лирик геройның кылган эшләренә үкенү, тәүбәгә килүе белән бәйле хис-кичерешләре дә суфи шагыйрьләр иҗатында еш яктыртыла: *Бозык эшне куйасы, изге эшне йулласы, / Бозык эшдин* ***тәүбә кыйлдым,*** *Хак йулында буласы* [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 125].

Суфи шагыйрь укучыны тәүбә итәргә генә түгел, ә киңәшләренә колак салырга, китап укырга да өнди. Боларның барысы да *күңелгә алу, колак салу* дигән фразеологизмнар ярдәмендә укучының рухына үтеп керерлек дәрәҗәдә оста итеп җиткерелә: ***Күңелгә ал*** *буны, и әхи, /* ***Колак сал,*** *бераз диим вәхи* [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 130]. *Китапларга әгәр* ***колак салырсаң,*** */ Ходай тәуфикъ бирсен, кирәген алырсың* [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 164]. *Нә сүз дисәм,* ***колак салган,*** */ Ивем эчен йигып торган, Һәр эшине белеп кыйлган / Һөнәрмәнддин җөда булдым* [Утыз Имәни, 1986, б. 32].

Китап укыганда да ихтыяр көче, сабырлык таләп ителә. Бу җәһәттән дә шагыйрьләр иҗатында фразеологик берәмлекләр ярдәмендә үгет-нәсыйхәт бирү чагылыш таба. Мәсәлән, Габдерәхим Утыз Имәни белем алырга теләмәгән укучыларын *китапка тел тидермә, йөзеңне чытма* кебек гыйбарәләр кулланып ачулана: *Боңа* ***тел тикүрән*** *төшкәй хәрабә, / Зира* ***тел тикүребдер*** *күп китабә* [Утыз Имәни, 1986, б. 38]. ***Чытма йөзең,*** *сүзлә аңа чүн гъәсәл, / Каты сүз димә аңа һич би-мәхәл* [Утыз Имәни, 1986, б. 49].

2) яшәү, гомер итү белән бәйле вакыйга-күренешләрне экспрессив тасвирлау функциясен үти торган фразеологик берәмлекләр. Тормышны алып бару, дөнья мәшәкатьләренә күмелеп яшәү, кайчак лирик геройның ваемсыз тормыш рәвеше алып баруы да *дөнья куу, дөньяны уздыру* дигән традицион сүз-сурәт – фразеологик берәмлек ярдәмендә тасвирлана: *Йөримез* ***дөнйа куып*** *арып-ачып, / Кем теректер әҗәл шәрабын эчеп* [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 134]. *Халыкка олуг туй кыйлдылар, бу* ***дөнйаны уздырдылар*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 78]. Мәүла Колый лирик героеның яшәвен, гомер итүен *гомер кичү* фразеологизмы белән бирә: *Каһиллектә гафил*

*ятып **гомер кичәр,** / Җандин җөда бу бу тән гүргә күчәр* [Мәүла Колый, 2001, б. 12].

Суфи шагыйрьләр иҗатында дөньяга килү, язмышында язылганча яшәү, вафат булу кебек фәлсәфи фикер-карашлар да төрле поэтик бизәк ясауда киң кулланыла торган фразеологик берәмлекләр аша җиткерелә. *Тәгъдир язу* фразеологизмында лирик геройның кеше язмышының алдан билгеләнеп куелуы, һәрбер вакыйга-күренешнең Аллаһ кодрәтендә булуы кебек фәлсәфи карашлары чагылыш таба: *Йөретми йукса бәне **тәгъдир йазып,** / Китте бән гарибнең фигыле азып* [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 134].

Тормышта барлык нәрсә дә хәрәкәттә, кеше дә бу җиргә киләкитә. Язучының яисә лирик геройның шул хактагы фәлсәфи-уйланулары, шулай ук персонажның тууы-үлеме белән бәйле вакыйгалар шулай ук фразеологик берәмлекләр ярдәмендә бирелә. Поэтик әсәрләрдә бу вакыйга кайсыдыр урында ул *җан тәслим итү* дип, шактый кискен рәвештә, кайдадыр *гүргә керү, дөнья кую, әҗәл йиту* фразеологизмнары ярдәмендә эчке бер сабырлык белән бәян ителә: *Терекендә йавызлар берлә йөрсә, / Изге гамәл кылмай, үлеп, **гүргә керсә*** [Мәүла Колый, 2001, б. 21]. *Хакдин үзгә кем беләсе, кемнәр килеп кем китәсе, / Безгә гыйбрәт шул тийәсе, **дөнйа куйды** Хакның дусты* [Габделмәннан Мөслимов, 2006, б. 125]. *Бохарадин чыкыб киткән, / Каурмач мөлкинә йиткән, / Ушал йирдә **әҗәл йиткән** / Казалыдин җөда булдым* [Утыз Имәни, 1986, б. 33].

Шулай ук тезмә әсәрләрдә дә, чәчмә әсәрләрдә дә бу максаттан *җан тәслим кылу* фразеологик берәмлегенең киң кулланылуын искәртергә кирәк: *Хакка тәгат кыла күрең, гаклы дана, / Хаҗ юлында **җан да тәслим кылды,** дуслар* [Мәүла Колый, 2001, б. 17]. *Вә янә һәр төрле тәганни илә әлхан идәрләр: ишедән гашыйклар рәкыс итеп **җан тәслим итәр*** [Мөслими, 1999, б. 21].

Шул ук вакытта бу чорда проза белән язылган әдәби ядкәрләрдә генә кулланыла торган фразеологик берәмлекләр дә күзәтелә. Мәсәлән, *дөньядин нәкыль кылу, бәкайә рихләт әйләү, дөнйадин үтү* кебек гыйбарәләр шундыйлардан: *Падишаһзадә балин гамь вә бәстәр госсада ятып, **дөньядин нәкыль кылды*** [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 512]. *Дүртенче ел маһе рамазан мөбәрәкнең егерме йитенче кичәсендә фәтвайе җөмһүре голәмайе xәнәфия илә ләйләтел кадердер хәзрәте Мир Тимер даре **бәкайә рихләт әйләде*** [Мөслими, 1999, б. 47]. *Бичара вәзир җан куркынычыннан бер лөкъмә агзыйга салды, дәрхаль егылыб **җан бирде*** [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 510]. *Бу сүзне халаикъка васыйәт кыйлгандин соң Дуйын Бәйан **дөнйадин үтте*** [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Мисаллардан күренгәнчә, үлем яисә туу хакындагы фразеологик берәмлекләр тезмә әсәрләрдә дә, шигъри текстларда да киң кулланыла. «Тәварихы Болгария» әсәрендә Аллаһы Тәгалә илчеләренең, «Дәфтәре Чыңгызнамә»дә ил-дәүләт башлыкларының, «Мәҗмүгъ әл-хикәят»тә персонажларның дөньяга килүе һәм китүе сурәтләнгән

өлешләр фразеологик берәмлекләр ярдәмендә тасвирлана. Биредә алар төрле эмоциональ мәгънә төсмерләре белән баетылалар. Мәсәлән, *җан алу* фразеологизмы Газраил галәйһиссәламнең гамәлләрен тасвирлап кына калмый, ә аның өстенлеген дә күрсәтә: *Газраил галәйһиссәлам әйде: «Мән сәнең кебе кол мән, илля Мәләкел-мәүт див бәне әйтерләр, ягъни барча мәхлукатлар җаныны вә һәм атаң-анаң* ***җаныны*** *бән* ***алдым****, див әйтде* [Мөслими, 1999, б. 16]. Мәүла Колый иҗатында да фәрештәләр гамәлен шагыйрь *җан алу* фразеологизмы белән бирә: *Фәрештәләр киткәйләр* ***җанны алып****, / Бу тән милкен какшатып йиргә салып* [Мәүла Колый, 2001, б. 21]. Мисаллардан күренгәнчә, әсәргә килеп кергән һәрбер фразеологик берәмлекнең үз урыны, ул гына җиткерә ала торган мәгънәви төсмере бар. Мәсәлән, юк итү, үтерү, тузанга әйләндерү күренеше «тузан» мәгънәсендәге фарсы сүзе *гәрд* катнашында ясалган *гәрд-гәрд кылу* сүзтезмәсе белән тасвирланса, юкка чыгу мәгънәсен исә *йир йоту* фразеологизмы җиткерә: *Карунны ул көндә* ***йир йотды*** [Мөслими, 1999, б. 10]. *Падишаһзадә әйтде: тәгамнән тәнавел кылмасаң, башыңны фил Мәхмүтнең айакыйга салып,* ***гәрд-гәрд кылырмын*** [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 510].

Лирик герой яисә персонажларның тууы белән бәйле вакыйгалар да авторлар тарафыннан фразеологизмнар белән эмоциональ тасвирлана. Бу төр фразеологизмнар күптөрле булулары, бер-берсен кабатламаулары белән аерылып тора. *Вөҗүдкә килде, җиһанә килү, дөнйага килү* берәмлекләре шул максаттан кулланылган: *Вә ул әхвалдин һич йөзигә салмады вә бу арада берничә мөддәд үтеп ирде, пәри кызыйдин янә бер кыз* ***вөҗүдкә килде*** [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 508]. *Дауд галәйһиссәлам вә Яхья галәйһиссәлам вә Искәндәр ул көндә* ***җиһанә килделәр*** [Мөслими, 1999, б. 10]. *Йәнә андин соң Алангуның бу сүзе халык арасында мәшһүр булды,* ***дөнйага качан килер*** *диб баланы көтәр ирделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 73].

Персонажның ил-дәүләт белән идарә итүен бәян итә торган *йорт тотмак*, ирдән яки хатыныннан аерылуын күздә тоткан *аягын бәнддин бушатты* һ. б. дигән фразеологизмнарның, нигездә, шушы иске татар язма истәлекләрендә генә күзәтелүен дә искәртергә кирәк: *Бу миндин туган өч угыл – Бүдән Чар, Кагыйн Чар, Салчут – болар* ***йорт тотмага*** *йахшы ирмәсләрдер* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71]. *Бу зарилык һич файда кылмас дип, мең алтын хакын бирде,* ***аягын*** *бәнддин* ***бушатты,*** *ата-анасының өйигә җибәрде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 515].

Төзелеше-составы ягыннан кайбер фразеолигик берәмлекләрне иске татар язма истәлекләрендә берничә вариантта очратырга мөмкин. Әсәр тукымасына ныклап кереп урнашкан фразеологик берәмлекләр авторның индивидуаль иҗат җимешенә әверелә дисәк тә дөрес булыр. Мисал итеп, *хәсрәт уты йоту, хәсрәт уты йагу* кебек берәмлекләр шундыйлардан: *Нәфес Хакны танымас, гөнаһ кылыр, арымас, / Нәфес шомың хаҗәлетдин* ***хәсрәт уты йотарым*** [Мәүла

Колый, 2001, б. 15]. *Айырылубән китәр улдым, / Сезне күрмәк кандулә! / **Хәсрәт уты йакты** бәне, / Канда безә шат ула* [Габдессәлам, 2006, б. 70]. Лирик геройның ургылып чыккан хисләрен, тирән сагышын тасвирлый торган *йөрәк йану* фразеологизмы *йөрәгендә ут йану* рәвешендә дә кулланылышта йөри: ***Йөрәккәйем йанадыр**, / Кермәйсең лә сүземә* [Габдессәлам, 2006, б. 47]. *Зөләйха тик **йөрәгендә ут янса** кирәк, / Аһ итмәктә, җиһан милке көяр улыр* [Мәүла Колый, 2001, б. 18].

Шул рәвешчә, XVII–XVIII гасыр иске татар язма истәлекләрендә кулланыла торган тотрыклы сүзтезмәләр ярдәмендә әдипләр аз сүз ярдәмендә күп мәгънә аңлата, җанлы картина тудыра, әйтергә теләгән фикерләрен укучыга образлы һәм үтемле итеп җиткерә. Аеруча чәчмә әсәрләрдә авторлар фразеологик гыйбарәләр ярдәмендә лирик геройларга, персонажларга характеристика бирә, геройларның эмоциональ халәтен, хис-кичерешләрен тасвирлый, аларның холык-фигылен, эчке сыйфатларын ача, кешенең дөньяга килүе һәм китүе белән бәйле вакыйга-кичерешләрне, халыкның тәҗрибәсе нигезендә дөрес дип табылган фикерләрне гәүдәләндерә. Шулай ук фразеологизмнар рәвешендә әйтелгән фикерләр авторның, лирик геройның акыл иясе булуын, кешелекле якларын яки күркәм әхлагын ачып бирә яки киресенчә, беренче карашка артык сизелмәгән тискәре сыйфатларын күрсәтә. Әлеге сурәтләү чараларында лирик геройның гына түгел, ә халыкның да гасырлар дәвамында тупланган зирәклеге, ныклы рухы сизелеп тора.

Әдәбият

Ахунҗанов Г.Х. Татар теленең идиомалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 118 б.

Әхәтов Г.Х. Хәзерге татар теленең лексикологиясе (укытучыларга кулланма). Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 132 б.

Валиева М.З. Особенности синонимической парадигмы тюрко-татарского письменного памятника XVIII века «Маджмугыл-хикаят» // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. Чебоксары, 2017. № 1 (93). С. 37–43.

Валиева М.З. Ономастикон татарских письменных источников (на примере письменного памятника «Дафтар-и Чингиз-наме») // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2022. Т. 15, вып. № 2 (128). С. 449–453.

Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгари. Шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 397 б.

Габдессәлам // XVIII гасыр әдәбияты. Поэзия. Казан: Дом печати, 2006. Б. 41–73.

Дәфтәре Чыңгызнамә // Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәбитарихи ядкярләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 37–96.

Мәүла Колый поэмалары / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Милли китап, 2008. 88 б.

Мәүла Колый шигырьләре // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 487–503.

Мәҗмүгъ әл-хикәят // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 503–522.

Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Современная русская фразеология: (семантика – структура – текст). Кострома, 2011. 455 с.

Мөслими Тәварихы Болгария / басмага әзерл. С. Гыйләҗетдинов. Казан: Иман, 1999. 100 б.

Поварисов С.Ш. Тел – күңелнең көзгесе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 160 б.

Рамазанов Ш.А. Татар теле буенча очерклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1954. 200 б.

Розенталь Д.Э. Русский язык на отлично. Стилистика и культура речки. М.: Изд-во АСТ: Мир и Образование, 2019. 272 с.

Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лескикология. Казан: Хәтер, 1999. 288 б.

Татар лексикологиясе: өч томда. Казан: ТӘhСИ, 2015. Т. I. 352 б.

Вәлиева Миләүшә Зәки кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре